

KARL XI OCH EN GRÄNSUTREDNING 1695

Allmänningar, kronoegendomar och en medeltida gräns

ANNIKA BJÖRKLUND

1600-TALETS SISTA decennier präglades av omfattande förändringar i svensk statsförvaltning. En kraftigt ökad centralisering av den kungliga makten genomfördes med syfte att bland annat lösa kronans ekonomiska svårigheter. Som Cristina Prytz skriver i sin artikel i föreliggande bok var reduktionen 1680 är ett konkret resultat av dessa förändringar.¹ Utbyggnaden av den svenska förvaltningen, där bland annat lantmäteriet ingick, hade dock startat redan på 1630-talet. 1634 infördes exempelvis en ny länsindelning med elva svenska län och landshövdingar.² Sett ur ett europeiskt perspektiv var den svenska förvaltningen vid 1600-talets slut betydligt mer välutvecklad än i andra europeiska länder.³ Som Björn Asker visar i sin artikel utvecklade den alltmer enväldige Karl XI, förutom en starkare och mer välorganiserad krigsmakt, den civila statsförvaltningen och betonade betydelsen av kunniga ämbetsmän. Kungen införde ett system med beredningar, remisser och kommissioner av olika slag, och det har påtalats att han ibland deltog personligen i vissa ärenden.⁴ Dessutom införde han 1687 en ny landshövdingeinstruktion där landshövdingarna blev mer direkt underordnade kungen jämfört med tidigare.⁵

I den här artikeln belyser jag några av dessa förändringar genom att visa hur en gränsutredning i Karl XI:s Sverige kunde gå till. Artikeln exemplifierar även kungens personliga engagemang i arbetet. Undersökningen utgår från en omfattande rannsaking (i tre delar) från 1695 om gränstrakten mellan de tre landskapen Västmanland, Närke och Södermanland.⁶ Landskapsgränsen mellan Västmanland och Södermanland sammanföll 1695 i princip med länsgränsen mellan Kungsörs

och Eskilstuna län. De svenska landskapen är betydligt äldre än länen och nämns i vissa fall redan på runstenar från 1000-talet. Den äldsta länsindelningen däremot skapades först under 1200-talets andra hälft och hade då inget med landskapens gränser att göra.⁷ I den nya länsindelningen 1634 sammanföll läns- och landskapsgränserna i ungefär hälften av länen.⁸ Antalet län varierade dock stort under 1600-talet, vilket innebar att korrelationen mellan län och landskap i de flesta fall försvann.⁹ Dessutom fanns områden utöver de ordinarie länen, exempelvis de ovan nämnda Eskilstuna län, som var änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding,¹⁰ och Kungsörs län omkring kungsgården Kungsör.

Rannsakingen av gränsområdet 1695 visar på kungens ambition att genom särskilda utredningar fastslå och bevaka kronans egendomar, i det här fallet ett allmänningsområde. Men rannsakingen hade också en personlig koppling till den kungliga familjen, då gränserna för Eskilstuna län hade betydelse för kungens mors, änkedrottning Hedvig Eleonoras, försörjning. Att utreda och fastslå gränserna för just detta län var således av särskild betydelse för kungen. Som artikeln visar hade lantmäterikontoret och dess lantmätare en viktig uppgift vid rannsakingen.

Landskapsgränser brukar vara relativt fasta, men i området söder om Arboga visar det medeltida skriftliga källmaterialet att landskapsgränserna mellan Västmanland, Närke och Södermanland hade ändrats.¹¹ Dokument från 1400-talet visar nämligen att området sydväst om Arbogaån, där bland annat gården Älholmen ligger, tillhörde Närke. I kartor från slutet av 1600-talet går istället landskapsgränsen längre västerut, ungefär som idag, och dessutom sträckte sig Västmanland på 1600-talet, liksom idag, söderut till Hjälmaren i en kil mellan Närke och Södermanland. När förändrades egentligen gränsen och hur gick den på medeltiden?

Enligt viss äldre historieskrivning¹² möttes Närke och Södermanland tidigare söder om Arboga, och Västmanland ska då enbart ha legat norr om Arbogaån. Påståendet saknar emellertid källreferenser och det framgår inte heller när landskapsgränserna ska ha ändrats. Men i det jag har fått fram av det medeltida källmaterialet (se s. 139 f.) kan jag se att uppgifterna i den äldre historieskrivningen faktiskt

Karta över området med namn som nämns i texten. Gränsen som Kungsörs län hävdade mellan Västmanland och Södermanland är i princip identisk med dagens gräns. Detsamma gäller den på kartan utritade landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland.

stämmer med de medeltida uppgifterna. Eftersom jag, så att säga, redan har ett svar på var den medeltida gränsen gick finns ett ganska unikt tillfälle att undersöka i vilken utsträckning en gränsutredning från slutet av 1600-talet kan belysa äldre gränsändringar. Förutom detta visar också artikeln hur man rent praktiskt gick tillväga vid en gränsrannsaking, vilka personer, kommissioner och institutioner som var involverade och hur mycket man visste om äldre tider. På så sätt belyser artikeln även hur Karl XI:s administrativa reformer fick genomslag i det dåtida samhället.

En mindre del av 1695 års utredning rör gränsen mellan Bergslagen och Åkerbo härad, men denna del behandlas inte i min artikel. Detaljrikedomen i rannsakingen är enorm; jag behandlar några särskilt intressanta förhållanden. En del av utredningen handlade om gränserna för kronans allmänningar och i vilken utsträckning torp hade upptagits och därmed minskat allmanningen. Till de skriftliga dokumenten är fyra kartor bilagda.¹³ En karta visar gränserna mellan Bro och Västra Skedvi socknar och uppges vara ett kopierat original. En annan är ett utdrag av en landskapskarta över Närke från 1672 och visar gränsen mellan Glanshammars härad i Närke och Åkerbo härad i Västmanland. Båda är ritade av Gabriel Thoring, utdraget är daterat 1693. Den tredje kartan är upprättad av Jonas Carlsten, troligen 1683, och visar Hällby i Säterbo socken. Den fjärde kartan, som visar hela den gräns som rannsakingen skulle utreda, är upprättad av Carl Mauritz Kiöping i maj 1696 och visar det slutliga resultatet av gränsutredningen. I ett tillägg i kartans textbeskrivning meddelar Carl Mauritz Kiöping att kartan har upprättats i ytterligare två exemplar.

Den medeltida gränsen

Som en bakgrund görs nedan en redovisning av vad som utifrån medeltida källor är känt om landskapsgränserna i området. Denna information ingår alltså inte i 1695 års rannsaking.

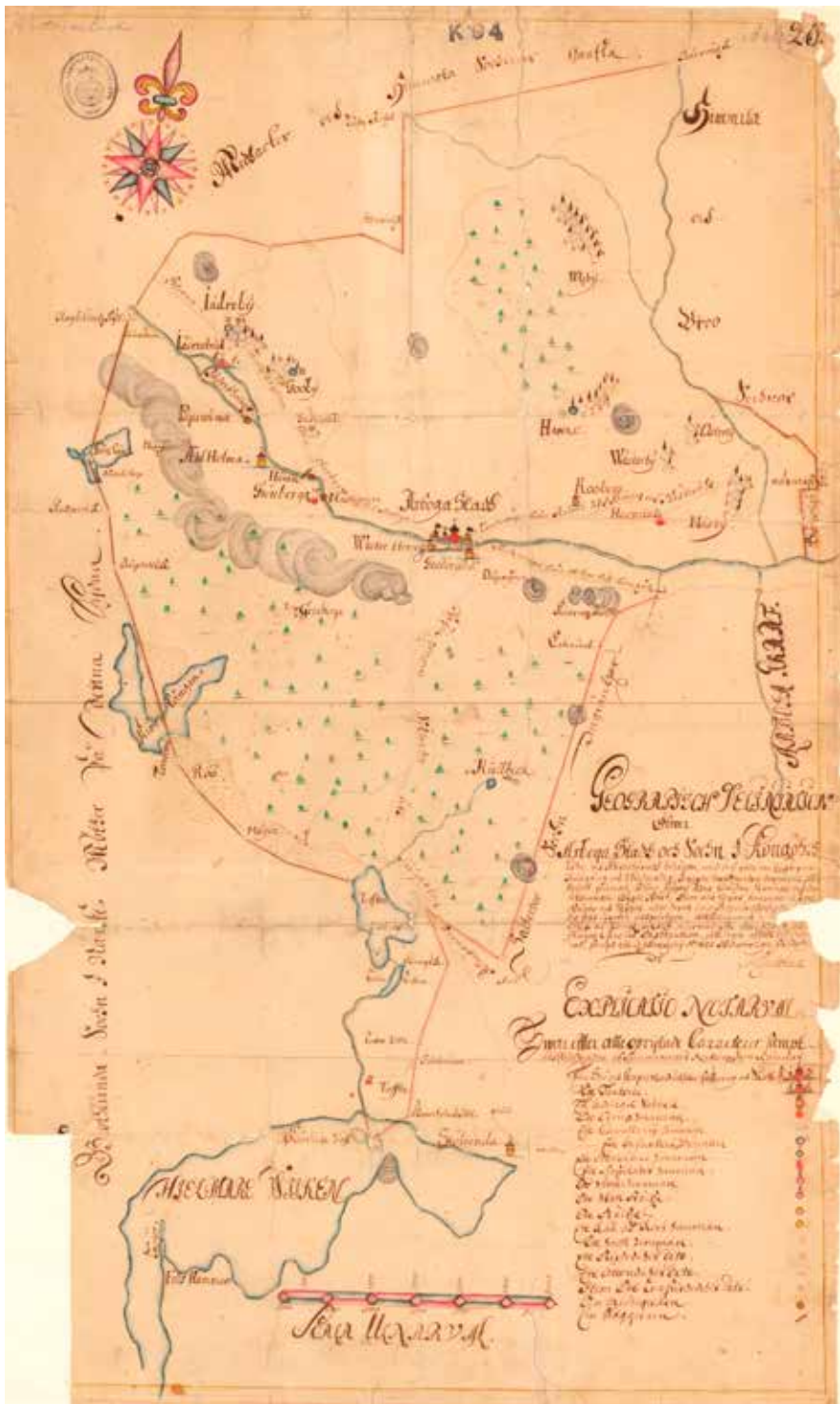
I skriftligt källmaterial från 1400-talet omtalas att Älholmen och två numera försvunna bebyggelser *Oppaby och *Mædhalby låg i Götlunda socken i Närke.¹⁴ År 1425 tilldömdes Bengt Stensson (Natt och Dag) på ett lagmansting i Närke rätten till Älholmarna och Älekvarnen och alla andra holmar som tillhört *Mædhalby och *Oppaby.¹⁵ Bengts far, Sten Bosson, hade år 1409 köpt dessa egendomar av Olof Larsson (orm?). Att lagmanstinget hölls i Närke visar att dessa platser låg i Närke. Av ett belägg 1428 framgår att *Oppaby låg söder om Arbogaån. På 1440-talet tvistade Bengt Stensson med allmogen i Närke och bönderna i Jäder om Jäders holme, en stor och viktig ö i Arbogaån, som Bengt Stensson hävdade hörde till hans gods *Oppaby. Han tilldömdes dock endast en mindre holme i ån som av ålder hört till *Oppaby.¹⁶ Ytterligare delar av *Oppaby, nämligen ett markland, köpte Bengt Stensson från Strängnäs domkyrka år 1447.¹⁷ År 1453 framgår att *Oppaby gränsade till Jäder i Arboga socken.¹⁸ Sten Bossons och sonen Bengt Stenssons uppköp av dessa egendomar mellan åren 1409 och 1447 syftade tydligen till att skapa sätesgården Älholmen.¹⁹ Troligen var Älholmen Bengt Stenssons sätesgård fram till hans död 1450 eller 1451.²⁰ År 1463 gav Bengt Stenssons son Magnus Bengtsson (Natt och Dag) sin hustru Märta Magnusdotter (Ros av Horshaga) Älholmen som morgongåva, och Älholmen uppges då ännu ligga i Götlunda socken.²¹ Senast år 1496 var Älholmen sätesgård för Magnus Bengtssons dotter Birgitta Magnusdotter (Natt och Dag) och hennes make Abraham Kristiernsson (Leijonhufvud) (SDHK 33323, SDHK 33378).

I landskapshandlingarna redovisas Älholmen första gången 1556 och då under Arboga stad.²² År 1569 och 1571 upptas gården i Arboga sockens tiondelängder.²³ Gården saknas i den äldsta bevarade landskapshandlingen för Götlunda socken i Närke år 1555.²⁴

Vad gäller Grindberga, som ligger sydost om Älholmen, saknas sockenangivelse i medeltida belägg. Gården redovisas i landskapshandlingarna första gången 1553, då under Arboga stad. Landskapshandlingar för Götlunda socken finns inte bevarade för tiden före 1553.

Karta över Arboga socken och Arboga stad år 1688.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-1:1).

Karta 1733 (beskuren) över Porsgården med Gäddbäcken (blåmarkerad) vidare genom den lilla sjön *Kambohaf. Fyrkanten markerad som »klåstergrund« är Helge Svens kapell. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-38:1).

Även Grindberga redovisas åren 1569 och 1571 i tiondelängderna över Arboga socken.²⁵ Både Grindberga och Älholmen tillhörde alltså tidigare Götlunda socken i Närke.

I samtliga kartor från 1600-talet räknas både Älholmen och Grindberga till Arboga socken.²⁶ Sockengränsen mot Närke framgår av kartan (fig 2) från 1688, då Arboga socken och Västmanland, liksom idag, sträckte sig söder om Arbogaån ner till Hjälmarens.

Enligt 1800-talshistorikern Gustaf Bergström gick den sydliga gränsen för landskapet Västmanland i Arbogaån på medeltiden, och Närke

och Södermanland möttes söder om Arbogaån: de östra delarna av Arbogas stadsbebyggelse sunnan ån låg i Södermanland, medan den västra delen av staden sunnan ån låg i Närke. Gränsen följde den numera försvunna Gäddbäcken söderut, vidare genom det nu försvunna *Kambohaf och söderut längs landsvägen från Arboga.²⁷ Bergström uppger att *Kambohaf låg rakt norr om en gränspunkt kallad Kroketal på Porsgårdens²⁸ skog, vid vägen norr om Hallarö.²⁹ På en karta från 1773 över Porsgårdens ägor finns Gäddbäcken utritad, se figur 3. Bäck- en startar i en liten sjö strax sydost om Helge Svens kapell. Denna lilla sjö, numera försvunnen, ligger rakt norrut från där vägen mot Hallarö börjar. Det är sannolikt denna sjö som kallats *Kambohaf.

Landsvägen söderut från Arboga byggdes om år 1692 och enligt Bergström, med hänvisning till 1700-talshistorikern Lohman, fanns på 1700-talet gamla rösen i skogen väster om den nya vägen. Rösena antogs utvisa den äldre landskapsgränsen.³⁰ Om detta stämmer eller inte är idag svårt att veta. Men att vägen söderut från Arboga år 1621, 1690 och ännu 1695 uppgavs vara gräns mellan Västra Herrgårdens och Arboga kungsgårds ägor är intressant. Enligt gränsutredningen 1695 hade man vid färd söderut från Arboga Västra Herrgårdens ägor på sin högra sida och Arboga kungsgårds ägor på sin vänstra.³¹

Gränsutredningen 1695

I februari 1695 beslöt Kungl. Maj:t att utreda gränsen mellan Södermanland, Närke och Västmanland. Beslutet följdes av en förordning i april samma år som meddelades från predikstolarna i området. Beslutet hade föregåtts av flera tidigare utredningar och domslut i början av 1690-talet, som bland annat rörde otillåtet upptagna torp på kronans allmänningar. Flera av dessa undersökningar finns bilagda som kopior i 1695 års protokoll. Här finns även en kopia av ett brev från kung Karl XI, daterat 1690, där han begärde att en rannsaking av allmänningarna i området skulle göras.

Undersökningen 1695 genomfördes av en kunglig kommission. Fältinspektionen av gränsen mellan Södermanland och Västmanland pågick den 20–26 juni, och gränsen mellan Västmanland och Närke inspekterades den 8–9 juli.³² Efter ett uppehåll på en vecka samlades

man den 16 juli för rannsaking av gamla brev. Här handlade det också om att utreda allmänningen i gränstrakten mellan Västmanland och Södermanland.³³ Slutligen inkallades en kunglig kommissorialrätt för att döma i de tvister som framkommit. Kommissorialrättens arbete inleddes den 11 september 1695 och avslutades i mitten av november samma år.

Gränsen mellan Södermanland och Västmanland

Lantmäteridirektör Johan Transchiöld anlände den 20 juni till samlingsplatsen i Broby, längst österut i Torpa socken i Södermanland. Närvarande var även häradshövdingen Jonas Tunberg och en uthäradsnämnd med domare och nämndemän från Österrekarne härad, samt lantmätare Olof Thurman och en motsvarande häradsnämnd från Åkerbo härad i Västmanland. Bägge nämnderna hördes först om vad de visste om gränserna, allmänningarna och byskillnaderna i området. Utredningen komplicerades av att även gränsen för allmänningen i området behövde fastställas. Allmogen på båda sidorna inkallades och tillfrågades om var gränsen mellan landskapen hade gått i äldsta tider. Under diskussionerna om specifika gränsrösen, påtalade kyrkoherden i Tumbo att en stor uthuggen sten som tidigare stått på Broby gårde vid vägen hade varit gränsmärke. Flera andra, däribland Olof Thurman, intygade dock att detta inte varit en gränssten utan en milsten med en krona på. Den hade flyttats för 18 år sedan till Granhammar.

Efter Brobymötet begav sig den kungliga kommissionen ut för att i fält besikta gränsmärkena från Broby i söder och norrut till Galtryggen i Mälaren, och den gräns som Västmanland och Kungsörs län hävdade vara den rätta. Varje röse beskrevs noggrant och kommissionsprotokollet anger om de närvarande personerna och nämnderna bedömde dem som giltiga eller ogiltiga gränsmarkeringar. I vissa fall meddelade enskilda bönder att de i sin barndom sett nu raserade gränsmärken stå uppräta, eller att de hört att personer tidigare hade kullvält något gränsröse.

Natthärberget för den första natten var i Broby, men specificeras inte tydligare än så. Det framgår alltså inte var någonstans denna grupp av män, sammantaget närmare 20 personer, inhystes. Följande morgon,

liksom övriga morgnar, återsamlades man vid soluppgången, alltså mycket tidigt eftersom detta var vid midsommartid. De följande dagarna rörde sig kommissionen i fält längs de två gränslinjer som av Kungörs län respektive Eskilstuna län hävdades vara den rätta.

Vid vissa gränsmarkeringar som av någon anledning var raserade eller oklara tog kommissionen hjälp av gamla män som intygade det ena eller det andra. Ofta berättade dessa gamla män vad de hört andra gamla män, eller sina föräldrar, berätta tidigare.

Den 23 juni var en söndag, men efter gudstjänsten, då kommissionen befann sig i Öja prästgård, fortsatte arbetet med nya gränsbesiktningar i fält. Man var alltså inte ledig trots att det var söndag. Följande dag, den 24 juni och Johannes Döparens dag – midsommarafton – inleddes med en gudstjänst och därefter fortsatte fältarbetet. Det framgår inte i vilken kyrka gudstjänst hölls, men de första gränsrösen kommissionen inspekterade denna morgon var i närheten av Tovhulta i Västermo socken, så möjligen var det i Västermo kyrka. De följande två dagarna ägnades åt fältbesiktning av gränsrösen.

Låcknässtenen i Hjälmarens utpekades som gränsrå mellan Närke, Västmanland och Södermanland. Här ville kommissionen inspektera röset, men då det var en kraftig storm och ingen av allmogen ville ro ut i sjön fick färden uppskjutas till påföljande dag. Inspektorn Olof Unge på Älholmen berättade att assessorn Hultin på Sjölunda hade många dokument som rörde Låcknässtenen och landskapsgränsen. Han påpekade också flera gånger att Västmanland förr aldrig hade sträckt sig till Låcknässtenen. Detta stämmer överens med de ovan nämnda medeltida uppgifterna.

Gränsen mellan Västmanland och Närke

Omkring två veckor senare, den 8 juli, möttes den kungliga kommissionen åter, nu på Sjölunda i Säterbo socken. Närvarande var även häradshövdingen från Närke, Jonas Broctius Lingbom. Besiktningen av gränsen mellan Västmanland och Närke i fält började vid Låcknässtenen och gick först norrut och så småningom åt nordväst mot Arbogaån. Förutom kommissionen och häradshövdingen närvarade också nämnder från Västmanland och Närke.

Vad gällde gränsstenen på Mordön intygade Nils Jönsson från Järnäs i Götlunda socken, 66 år gammal, att han redan i sin barndom inget annat hört än att den gamla landskapsgränsen gått där. Flera andra män intygade detsamma. En annan Nils Jönsson från Järnäs berättade att Sickelsjö i Götlunda socken hade utsträckt sina ägor till Mordön av den anledningen att en gammal gumma eller kärring förr, »om lyset kommen« eller drucken, hade blivit uppdragen ur vattnet av Sickelsjöborna och begravd där. Platsen där hon hittades kallades ännu 1695 för Kärringegöl.

Efter att ha vandrat långt, över kärr och mossar mellan Sickelsjö och sjön Tjurlången, kom kommissionen till ett röse på en bergsklippa vid Tjurlången. Där mötte gränsen mot Västra Herrgården vid Arboga. En gränssten på en udde i Tjurlången visade gränsen mellan Haketorp i Götlunda socken, Västra Herrgården och Sickelsjö. Västra Herrgårdens utmark sträckte sig alltså så långt söderut.

Därefter gick den kungliga kommissionen över åtskilliga kärr och över spänger och mycket vatten och kom sent på kvällen ut ur skogen till natthärberget i Arboga. Här tillsades båda nämnderna att de skulle vara redo tidigt nästa morgon då rannsakingen fortsatte i närvaro av Närke-lantmätaren Gabriel Thoring, befallningsman Magnus Hansson och den övriga kommissionen. Man fortsatte åt nordväst och beskiktade ett gränsrå som sades stå mellan Grindberga, Västra Herrgården och Haketorp. Längre åt nordväst inspekterades ett gränsrå mellan Älholmen, Tyskorp och Haketorp. Vid Hamfors fanns ett gränsrå som vissa ansåg tillhöra en bygräns medan andra menade att det var en gränspunkt i landskapsgränsen. Inspektorn Olof Unge berättade att lantmätaren Petter Brodshagen åtta år tidigare hade mätt ut den gränsen. Vad gällde landskapsgränsen ville ingen yttra sig, inte heller om den skogstrakt och hage vid Arbogaån, väster om Jädersbruk, som låg under Älholmen och dess torp Gärdselbäcken.

Från Gålsjön gick gränsen åt nordväst till en stor ek vid Arbogaån ett stycke ovanför Jäders bruk, något öster om Rölfors bruk där ån delar sig. Här omtalades ett högt berg, kallat Nagelklint, där Öknaborna på Närkesidan berättade att det i forna tider funnits en stor fyrkantig sten samt att det genom ed av gamla män kunde intygas vara tvärt

emot vad Olof Unge på Älholmen menade när han hävdade att någon gränssten aldrig stått där. Nämnderna hade ingen ytterligare kunskap om vad detta hade varit för sten.

Olof Unge uppvisade här en kopia på en häradssynedom från den 19 februari 1623 rörande en hage kallad Hästehagen, eller, av Ökna-borna, Jakobshagen eller Hamforshagen, och som hade dömts tillhöra frälseegendomen Älholmen. Lokaliseringen av Jakobshagen framgår av kartan på s. 154 (1662).

Allmänningen

Utredningen om allmänningens omfattning startade den 16 juli med fyra dagars rannsaking om gamla brev som byarna hade. Mestadels var det 1600-talsbrev och några 1500-talsbrev, men även fem brev från 1400-talet. Flera 1400-talsbrev gällde Mellangården i Östersäby och ett brev gällde Lilla Åby, båda i Torpa socken. Endast brevet om Lilla Åby fanns bilagt i avskrift. Det rörde nämligen också frälsegården Torpunga i Torpa socken. Breven om Torpunga begärdes senare fram i samband med en kunglig skogskommission som tillsattes i september.

Ett av torpen på allmänningen, Södra Lövåsen, hade Nils Perssons far upptagit på allmänningen för 60 år sedan. Torpet saknade fortfarande gränsmarkeringar. Två hushåll fanns på Södra Lövåsen 1695. I ett bodde änkan Anna Svantesdotter. Hon berättade vid rannsakingen att Nils Persson hade 12 kor och lika många ungnöt, 15–16 får, två hästar och ett par oxar, förutom en hop getter. Alla dessa djur kunde Nils enligt Anna underhålla och föda på sin andel av torpet, så väl att han kunde sälja kor och boskap. Själv uppgav hon att hon bara hade en ko, men andra vittnade att hon hade minst sex stycken. Detta kommenteras inte i protokollet, men visar hur vissa personer använde allmänningens resurser som sina egna.

Den 20 juli träffades man i Tyringe i Säterbo socken. Efter inledande frågor om vad ägarna till gårdarna och torpen visste om allmänningens omfattning – vilket inte var mycket – beslutade kommissionen att besikta allmänningen och bygränserna med start från källan vid Toftasjön. Vinbergskällan hade av häradshövdingen Aron Silvius dömts som gränsrå mellan Sjölunda, Tofta, Västra Herrgården

och Arboga kungsgård eller stadsägor samt kronans allmänning. Inspektionen gick åt nordost upp mot Vallby, Åsby och Hällby i Säterbo socken. Av protokollet framkommer att kronan redan för 14 eller 15 år sedan hade beordrat allmogen att leta upp gränsmärken där de bodde. Några gränsmärken som år 1695 var omkullslagna, intygade Erik Matsson i Klockartorpet, hade stått upp för 14 eller 15 år sedan då han hade besiktat rågångarna med anledning av kronans befallning.

Undersökningen om allmänningens sträckning genomfördes i fält genom inspektion av gränsrösen. Fältarbetet avslutades den 24 juli.

Den kungliga kommissorialrättens utredning och domslut

Den 11 september 1695 samlades en kungligt tillsatt kommissorialrätt i Kungsör. Kommissorialrätten leddes av Bengt Gyllenankar, vice presidenten för Svea hovrätt. Bland nämndemännen fanns också en så kallad uthäradsnämnd med elva personer från Trögd och Åsunda härad i Uppland. Inledningsvis fick dessa nämndemän redovisa hur långt de rest från sina häradsgränser för att komma till Kungsör. Varje nämndeman skulle nämligen få båt eller fri skjuts och »tiuderhålld« (bete) så länge de befann sig på förrättningen samt 16 öre silvermynt per person om dagen, de dagar de reste – i traktamente. Innan man kunde börja behövde man invänta nämndemännen från Närke, Västmanland och Södermanland – den långväga nämnden var alltså först på plats. Även allmogen var församlad, men då fullmäktige från Västmanland saknades informerades de församlade om att de skulle återkomma klockan tre, efter middagen. Efter middagen hade fullmäktige från Närke anlänt och framåt femtiden kom fullmäktige för Eskilstuna län, hovfiskalen Nils Gavelius och befallningsmannen i Eskilstuna län, Abraham Dalborg. Efter en lång genomgång av lantmäteridirektör Johan Transchiöld för uthäradsnämnden rörande den kungliga kommissionens protokoll och en karta med de hävdade gränslinjerna hade forfarande ingen fullmäktige från Västmanland kommit. Kommissorialrätten kallade då in inspektören på Kungsör, Wolmar Carlheim, och undrade om inte han hade befogenheter att vara fullmäktige på

Utsnitt av Gabriel Thorings karta 1688. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (S8:3).

Västmanlands vägnar, vilket han nekade till – han menade att han var nyligen anställd och saknade tillräcklig kunskap. Transchiöld frågade om Carlheim hade låtit publicera information om kommissorialrättens arbete från predikstolarna i socknarna i Västmanland såsom han hade bett Carlheim om i början av augusti. Carlheim intygade att detta hade upplästs i Torpa, Säterbo och Arboga socknar, men brevet till landshövding Cronhielm, som Carlheim fått i uppdrag att skicka till landskansliet, hade troligen inte nått landshövdingen då denne var i Västergötland. Transchiöld letade då fram konceptet till brevet där det framgick att man ville att landshövdingen skulle beordra någon att som laga fullmäktig på Kungsörs läns vägnar infinna sig denna dag. Det gjorde Transchiöld bekymrad att brevet kanske inte hade kommit fram till kansliet och att därmed ingen fullmäktige vore utsedd. Kommissorialrätten beslutade att man inte kunde gå vidare med processen eftersom en av parterna var frånvarande. Allmogen som var församlad påstod att något väl ändå måste kunna förrättas, så att de sedan kunde slippa därifrån och till sina egna angelägenheter återvända, vilket visar att allmogen var särskilt inkallad att närvara vid denna typ av förrättningar. Kommissorialrätten beslutade så att skriva ett nytt brev till landskansliet och påminna om mötet. Brevet skickades om natten och svar förväntades till dagen efter. Eftersom det nu började mörkna avslutades mötet för denna dag.

Följande morgon hade ingen ännu hört av Västeråsbudet. De närvarande parterna hävdade att de borde uträtta något på sina läns vägnar nu när de ändå hade församlats, och kommissorialrätten höll med om att det var illa om Kungl. Maj:ts medel till dem inte användes väl. Befallningsmannen från Närke bad att gränsen mellan Närke och Västmanland, om det var möjligt, skulle avhandlas ändå eftersom denna tvist emellan länen inte var så stor. Efter överläggning höll kommissorialrätten med om att det var en god idé för att vinna tid. Den tidigare kommissionens protokoll över rannsakningen om gränsen upplästes och de gränsmärken som länen var ense om noterades. Övriga skulle avhandlas när fullmäktige från Västmanland kommit på plats. Transchiöld begärde att var och en som hade någon uppgift om saken skulle inställa sig och tydligt berätta vad de visste.

Kommissorialrättens uppgift var att lösa tvisterna vad gällde gränserna mellan länen och landskapen. Låcknässtenens funktion som gränsrå var en sådan tvist. En annan tvist rörde grännsstenen vid Tofta vinterväg där Stora Tofta gränsade till Närke. Området hävdades dock av ålder ha hört till Arboga kungsgård och Västmanland.

Diskussionerna avbröts för middag, och efter middagen hade landshövdingen Cronhielm från Västmanland anlant. Han hade dock kommit i ett annat ärende och visste inte att det saknades en fullmäktig, och han hade inte heller nåtts av det brev som skickats under natten. Här framkom att det hade funnits två förslag på fullmäktige i det nattliga brevet, nämligen borgmästaren i Västerås eller länsmannen Per Jonsson. Landshövdingen beordrade därför Per Jonsson att så snart som möjligt infinna sig som fullmäktige. Man hade också ett tredje förslag, borgmästare Wreman i Arboga, ifall Per Jonsson inte hade tid. Borgmästare Wreman avböjde dock och då Per Jonsson dök upp beordrades han av landshövdingen att tala och svara på länets vägnar. Ungefär samtidigt anlände svar från kansliet i Västerås på det brev man skickat föregående natt. Svaret visade att inspektören Carlheim, som just nekat till att vara fullmäktige, redan i början av augusti fått order att inställa sig vid kommissorialrätten och representera länets intressen.

De följande dagarna vittnade ett stort antal personer under ed om vad de menade vara den rätta och gamla gränsen. Rågången mellan Åkerbo härad i Västmanland och Glanshammars härad i Närke diskuterades. Tyskatorp, beläget mellan Sirsjön och Gålsjön, sades ligga på gränsen till Åkerbo härad, men torpet uppgavs alltid ha betalat skatt till Glanshammars härad. Ett dokument i Åkerbo härads dombok från 1623 visade att man under hösten 1622 hade rannsakat gränsen mellan Tyskatorpet, Trådragaretorpet (som låg under Älholmen, exakt lokalisering okänd) och skattetorpet Haketorp i Götlunda socken.

Den största tvisten i detta område verkar ha gällt ett gränsrå på Nagelklint, som vissa under ed hade svurit utvisa den rätta landskapsgränsen. Andra hävdade annat, exempelvis 70-årige Nils Eriksson i Racksätter, som under ed meddelat att hans föräldrar, döda sedan 20 år tillbaka, alltid sagt att Nagelklint utvisat socken- och land-

skapsskillnad, men själv aldrig hade sett något röse där, bara en hög med sten. Olof Eriksson i Racksätter, 80 år gammal, vittnade att han bara visste om tre gränsmärken som utvisade landskapsgränsen mellan Västmanland och Närke: Gålsjö ö, Djupdalsröset och Tärnesten. Om Nagelklint visste han inget. Lars Svensson i Ökna däremot, 66 år gammal, edsvor att han av gamla män alltid hört att den rätta rågången gick via Nagelklint, Gålsjö ö och Tärnesten. Efter dessa vittnesmål uppvisades Gabriel Thorings utdrag (gjort 1693) från hans egen karta daterad 1672 (se kartan på s. 149). Här gick landskapsgränsen som en linje från Tärnesten över Gålsjön och till Arbogaån. Ett särskilt vittne kallades för att bekräfta denna gräns, nämligen Olof Andersson, nära 70 år. Han hade av gamla män och sin far hört att denna linje var den rätta rågången mellan landskapen. Han bekräftade att han kände till Nagelklint, men att han aldrig efter att han fyllt 12 år sett någon stor sten eller gränsvärd där. Här är det intressant att se hur Gabriel Thorings karta användes i det praktiska arbetet. Förutom att med hjälp av kartan visa hur gränslinjen gick, hade man sett till att ett utdrag av det aktuella området hade gjorts. Det framgår inte varför man gjort ett utdrag, men möjligheten finns naturligtvis att man ville skydda originalet från eventuellt dåligt väder eller annat slitage. Att man använde kartan på det här sättet i fält talar också för att även allmogen var van vid att läsa och förstå kartor.

Ryttmästaren Lars Persson berättade att eftersom han bott på Rölfors så visste han mycket väl att skogsskillnaden mellan Rölfors och Älholmens skog alltid hade varit i Hamforsröset, men han var osäker på om det också var landskapsgränsen.

Lars Larsson vittnade om att han bott 16 år i Gärdselbäcken³⁴ och då alltid huggit fram till Hamforsröset. Av många människor hade han för 40 år sedan hört att detta varit den rätta rågången mellan Närke och Västmanland, och att även Öknaborna då hävdade sin mark fram till Hamforsröset men inte längre. Nagelklint hade han hört talas om men menade att han aldrig hade sett något gränsvärd där, bara en stenhop som ännu låg där. Flera ytterligare vittnesmål intygade att de alltid hört att Hamforsröset varit landskapsgräns.

På en karta daterad 1662, troligen inte använd i utredningen, fram-

går en annan gränslinje än den som vittnesmålen omtalar (se kartan på s. 154). På 1662 års karta går gränsen mellan byarna Ökna och Älholmen från Hamforsberget rakt söderut till en råsten vid Ökna redväg som heter *Äskelzwagga* och vidare rakt söderut till ett hålleröse vid Gålsjösund. Detta är alltså en annan sträckning än den man ovan hävdade vara den gamla landskapsgränsen. Troligen visar denna karta snarare bygränserna mellan Älholmen och Ökna än landskapsgränsen. Skillnader mellan bygränser och andra typer av gränser är också något som påtalades då och då i utredningen; vissa rösen bedömdes markera bygränser snarare än läns- eller landskapsgränser. I rannsakingen framkom dock inte några skillnader mellan gränsmarkeringarnas utseende som kunde ha gjort det lättare att avgöra vilken typ av gräns råstenarna skulle visa. Möjligen var dock så kallade femstenarör det man tyckte borde användas för att markera landskapsgränsen.

Ett särskilt intressant vittnesmål kom från Olof Andersson, 60 år gammal, i Hallarö i Götlunda socken. Han sade sig känna till snart sagt alla stenar som skiljer Närke och Rekarne i Södermanland åt. Hans far som blev 103 år gammal visste att rågången mellan landskapen gick från Läcknässtenen i söder till Vidskär, till Lagnerå, Mordön, Tofta gata, Båtröset, Vreten mellan de två Toftasjöarna, Luderthal eller Krokettall, vilken föll omkull kanske 50 år tidigare, och därefter till *Kamhaf* och Gäddbäcken. Detta menade han var den gamla häradsgränsen mellan i Södermanland och Närke. Nagelklint och Hamfors hörde han om första gången för 10 år sedan; han menade att det var tänkt att de råstenarna skulle utvisa byskillnad.

Detta vittnesmål var bland de sista innan mötet avslutades med ett betänkande från Johan Transchiöld om att den rätta landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland, där båda landskapen var eniga, gick från Läcknässtenen till Videskär, Lagnerå, Karingegöl, Tofta åmynning, Tofta gata, Båtröset, röset på holmen i Tofta sjö, Römossenbron, Råhäll och Tärnsten. Därefter menade Västmanlandssidan att gränsen från Tärnstenen borde gå till Hageröset, Djupdalsröset, Gålsjö ö, Hamfors och till Arbogaån. Närkes linje till Nagelklint hade inte kunnat styrkas genom vittnesmål och bedömdes därför inte vara den rätta landskapsgränsen. Egendomligt nog kommenterades inte Olof

Karta från 1662 av lantmätare Lars Johansson. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-7:4).

Anderssons uppgifter att landskapsgränsen tidigare gått betydligt längre österut genom *Kamhaf* och *Gäddbäcken* till *Arbogaån*.

Efter middagen övergick kommissorialrätten till utredningen om den gamla gränsen mellan Södermanland (Eskilstuna län) och Västmanland (Kungsörs län). Här menade man att *Torpa*, *Säterbo* och

hela Tumbo socknar för 140 år sedan hade legat i Eskilstuna län (och Södermanland) men 1695 tillhörde de Kungsörs län. Hovfiskalen Gavelius uppvisade ett utdrag från Kungliga Kammararkivet daterat 1554. Protokollet från den kungliga kommissionens rannsaking under sommaren 1695 upplästes och gränsrösen diskuterades. I flera fall verkade råstenar för bygränser ha sammanblandats med gränsmarkeringar för landskapsgränsen. Flera vittnen inkallades och förhöordes enskilt om vad de visste om landskapsgränsen. De som vittnade vid kommissorialrättens utredning var troligen samma personer som hade vittnat i samband med den kungliga kommissionens rannsaking under sommaren. Johan Eriksson i Fagerhult, 77 år gammal, hade under sommaren vittnat men vid tiden för kommissorialrättens utredning hade han inte infunnit sig och fiskalen menade att han troligen var för gammal för att vittna. Följande morgon hade dock den gamle mannen blivit hämtad och infann sig för att vittna.

På måndag morgon den 16 september upplästes ett brev från Karl XI, skrivet i Kungsör dagen före, om att kungen ville bistå nämnden med 16 öre kopparmynt till de 6 mark nämndemännen hade per person och dag i underhåll, eftersom det var så dyrt med matvaror i Kungsör och eftersom nämndemännen på grund av kommissorialrättens arbete hade blivit hindrade i sitt jordbruksarbete. Det är oklart om allmogen också fick betalt, men inget tyder direkt på det.

Gränsen mellan Västmanland och Södermanland komplicerades av kronoallmanningen och de båda sidorna hävdade olika sträckningar för vad de ansåg vara den rätta gränsen för allmanningen. Flera vittnen från Södermanland menade att den södra sträckningen hade blivit känd för bara några år sedan, då den uppröjts och att den norra sträckningen var den rätta. Dessutom hävdade byar och torp ägor som egentligen var allmänningsmark. En särskild skogskommission hade därför tillsatts för att ytterligare försöka reda ut dessa gränser. Alla jordägare i Torpa socken hade i samband med dettas inkallats. Vid denna rannsaking inlämnade frälsegården Torpunge fem medeltida brev och tre brev från 1500-talet. Det ena var det som nämndes på sidan 147, rörande Lilla Åby. Alla dessa brev finns bilagda bland skogskommissionens dokument.

Kommissorialrättens domslut

Domen från kommissorialrättens utredning presenterades den 18 september 1695 och enligt denna gick den giltiga och rätta landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland från Låknässtenen till Vidskär och Langöröset på Lagnön, därifrån nordost till ringstaven på Mordön, till Tofta åmynning, norrut till Båtröset vid Tofta vinterväg och mellan de båda Toftasjöarna, därefter nordväst på Råhällsröset på en klippa i Rösemossen strax vid Tjurlången, åt nordväst till Tärnstenen, till Barnholmen, nordväst till Djupdalsröset och nordväst till det gamla röset på Gålsjö ö. Vad gällde den återstående gränsen fram till Arbogaån var de två landskapen oense om huruvida gränsen gick via Nagelklint eller Hamforsstenen och Stora eken vid Arbogaån. Kommissorialrätten framhöll att ovissheten om den rätta gränsen mellan Åkerbo härad och Glanshammars härad hade orsakats av att det tidigare hade varit stor oreda i jurisdiktionen, och att sådant som hade rannsakats och dömts av Åkerbo härad år 1623 hade en annan gränssyn i Glanshammars härad år 1625 återkallat. Kommissorialrätten menade också att vissa av de tvistigheter som hade framkommit handlade om bygränser, inte själva landskapsgränsen. Eftersom inget vittne tillstyrkt att de själva hade sett gränsröset vid Nagelklint, endast hört sina föräldrar berätta om detta, dömde kommissorialrätten att den rätta gränsen från Gålsjö ö borde gå till Hamforsstenen och vidare till eken vid Arbogaån. Kommissorialrätten dömde också att alla råstenar längs denna gräns borde förbättras så att de i framtiden lätt kunde skiljas från råstenar i bygränser.

Arbetet för de tillresta nämnderna avslutades i slutet av september. Därefter fortsatte kommissorialrättens, framför allt Johan Transchiölds arbete med att färdigställa domsluten i protokoll. Transchiöld reste i början av oktober till Enköping för att få protokollet godkänt och justerat av uthäradsnämnden. Kommissorialrättens arbete med att fastslå allmänningarnas omfattning i det komplicerade gränsområdet mellan Västmanland och Södermanland återstod dock. Ett mycket långt dokument skickades direkt till Karl XI; här redovisades hur domar tidigare under 1600-talet hade byggt på felaktiga upplysningar och innehållit både inkorrekta bynamn och väderstreck. Kommissorialrätten menade

de att den därför inte kunde döma i tvisten mellan Västmanland och Södermanland eftersom de då skulle tvingas riva upp domar som redan vunnit laga kraft. Kommissorialrätten överlät därför till kungen att besluta hur man skulle gå vidare, vilket är ett tydligt exempel på kungens direkta inflytande över arbetet. Efter klartecken från Karl XI genomförde kommissorialrätten, under ledning av vice president Gyllenankar, i början av november 1695 ytterligare rannsakingar om denna gräns och om utbredningen av kronans allmänning i området. Här påpekade hovfiskalen Gavelius vikten av att Eskilstuna län – som ju tillhörde Livgedingen – bibehöll sin forna omfattning.

En intressant upplysning gav lantmätare Thurman på frågan om var Åkerbo häradsallmänning egentligen låg, nämligen att Åkerbo härad inte hade någon allmänning utan att det var Torpa och Säterbo sockenallmänningar som hade kommit att kallas Åkerbo häradsallmänning. Detta överensstämmer väl med det faktum att Åkerbo härad tidigare inte alls omfattade området söder om Arbogaån.

Kommissorialrättens dom offentliggjordes den 9 november 1695. Häri konstaterades bland annat att eftersom socknarna Torpa och Säterbo tidigare tillhört Eskilstuna län och Södermanland, men nu lagts under Kungsörs län och Västmanland, skulle även hela allmänningen vid dessa socknar höra till Kungsörs län. Tidigare under 1600-talet hade utredningarna inte rört läns- eller landskapsgränsen utan handlat om bygränser i området och dessa kunde därmed inte användas för att belysa läns- eller landskapsgränsen. Domen påpekade att tvisten orsakats av denna omflyttning då inte några nya gränsmärken uppsattes i samband med överföringen till Kungsörs län och Västmanland. Flera torp hade upptagits på allmänningen, vissa torp innan överföringen gjordes, och dessa hade behållit sin ursprungliga länstillhörighet till Eskilstuna. Vissa torp dömdes att avstå områden som tillhörde allmänningen.

Gränsen (se s. 138) borde enligt Kommissorialrätten gå enligt följande: från Svartkällstaven till Enholmsröset eller staven i Fagerhultsängen, och sedan följande Kungsörs läns linje till Femstenastaven på Römossenhällen och därefter till Aspesten som i 1643 års dom sades vara gräns mellan Åkerbo och Västerrekarne häradsallmänningar.

Från Aspesten till Krontallsstaven, där ett kronomärke ska ha varit inhugget 1643, och till Ringstaven, Storstensstaven, Hällbygölstaven, Västerstaven och staven vid Bergkarsberget, till Näbbstaven, Hässelbergsstaven och vidare längs den linje där båda länen är överens. Längs denna gräns skulle nya råstenar uppsättas för länsgränsens sträckning med gränsmärken – ordentliga femstenarör – som skilde sig från byarnas råstenar. Dagen efter offentliggörandet inbjöds till frågestund för länens fullmäktige och för privata jordägare. Vice president Gyllenankar meddelade att den som hade något ytterligare att invända mot domen måste infinna sig på Kungsör nästkommande onsdag (två dagar senare) tidigt på morgonen.

Involverade personer och institutioner

Det är intressant att se hur grundlig och omfattande gränsutredningen var. I text omfattar rannsakingen närmare 800 handskrivna sidor. Det var ett ambitiöst arbete som först undersöktes och protokollfördes av den kungliga kommissionen, vilken sedan överlämnade arbetet med att fatta domsluten till en kommissiorialrätt. Gränsutredningen involverade ett stort antal personer från flera dåvarande samhällsinstitutioner, såsom lantmätare, häradshövdingar, häradsnämnder, länsmän och andra kronans och frälsets tjänstemän. I kommissionen och kommissiorialrätten fanns minst ett tjugotal personer, inklusive Svea hovrätts vice president, samt nämnderna från de olika häraderna, även en uthäradsnämnd från Uppland. Dessutom engagerades allmogen som genom meddelanden från predikstolarna hade inkallats att närvara och i många fall vittna. Uppenbarligen hade utredningen förberetts under lång tid, eftersom allmogen redan omkring 15 år tidigare hade uppmanats att besikta gränsmärken i sin omgivning.

Utöver det involverade sig kung Karl XI personligen i kommissiorialrättens arbete. Detta var naturligtvis ett resultat av hans enväldiga styresskick. Men hans brev med extra lön till nämndens ledamöter, skickat från hans favorit bland kungsgårdar – den närliggande Kungsör (se vidare Clas Tollins artikel i denna bok) – kan också tolkas som ett utslag av hans känsla för rättvisa, där han ville kompensera nämndemännen för att de hindrats i sitt ordinarie arbete. Brevet visar på

kungens personliga engagemang för att säkerställa att inte kronans egendom (allmanningarna) minskade. Men hans intresse för utredningen hade naturligtvis också en inte oviktig koppling till att Eskilstuna län ingick i hans mors livgeding. Ytterligare en intressant sak som kanske säger något om kungens personlighet är då några personer ur allmogen bad att få använda samma vittnen igen. Av protokollet framgår då att kommissioralrätten godkände detta med hänvisning till Hans Kungliga Majestäts stora nåd och rättvisa. Det formulerades som att kungen alltid ville att hans trogna undersåtar med sina skäl skulle lyssnas till.

Vittnena

Det är svårt att avgöra hur många personer som vittnade i den omfattade utredningen, men en uppskattning är att det rör sig om minst ett femtiotal personer, kanske fler. Samtliga vittnen utom två var gamla män. De kvalificerade sig med sin ålder och tiden de bott i området. Ofta hänvisade de till vad de hade hört sina föräldrar eller andra äldre personer säga. Det ena kvinnliga vittnet var änkan i ett av torpen på allmanningen som anklagade sin granne att hålla för många djur. Det andra var en mans faster, en 90 år gammal kvinna som hade berättat om ägoförhållandena rörande en äng och ett fiskevatten.

Vittnena berättade vid utfrågningarna efter avlagd ed, med handen på boken:

jag NN svär vid Gud och hans heliga evangelium at iag i detta mål vill och skall bekänna sanningen och vad mig vetterligt är, der av intet förtiga eller fördölja, varken för räddhoga, våld, frändskap skull eller varjehanda andra odsaker, och avseende så sant mig gud hjäle till tyss och siäl.

Gränsrösenda

Arbetet i fält var omfattande. En stor grupp män rörde sig genom skogarna från gränsrå till gränsrå för att bedöma gränsens sträckning. Fler än 150 gränsmarkeringar hade blivit besiktade och den gränssträck-

ning man inspekterade var drygt 50 km lång. Gränsrösen beskrevs var för sig och bedömdes som gilla eller ogilla. Ett giltigt gränsrå skulle vara välbyggt och väl omskolat, alltså ha en stadig stensättning som höll gränsmarkeringen på plats. Mellan rösen fanns visare eller så kallade vettar som visade riktningen på gränslinjen.

Vid en gränsmarkering som uppenbart blivit flyttad så att den inte längre befann sig i gränslinjen försökte man hitta personer som kunde förklara varför och när den flyttats. Vid ett tillfälle vittnade en gammal korpral som hette Kristoffer Matsson och sade sig vara 103 år. Han berättade att han för länge sedan hade hört av Johan Nilsson i Östra Ljungås att röset blivit kullvält eller nedrasat från berghäl- len när denne var barn och vallade getter. Senare hade Johan Nilsson rest upp gränsmarkeringen, men den hade hamnat nedanför hällen. Nämnden prövade då att i fält från berghällen skicka en person till nästa gränsröse och genom ropande i skogen kunde nämnden avgöra att gränsen där sträckte sig från öster till väster och inte åt norr som den felaktiga gränsmarkeringen visade. Detta är ett intressant exempel på hur man använde sig av ljud för att avgöra riktningen i fält.

Det påtalades att råstenar som tillhörde privata byågor här liksom på många ställen i riket ofta togs för landskapsgränser och att bäckar, broar och annat togs för landsskillnader. Den här kommentaren kan tolkas som att tanken fanns att det skulle finnas synliga skillnader mellan markeringar för bygränser och markeringar för landskapsgränser, men att dessa skillnader inte användes.

Kartor och gamla dokument

Det refereras till åtminstone sex kartor i rannsaktionsdokumenten. Endast hälften av dessa kan identifieras idag. Kartorna hade man, som vi sett ovan, med sig i fält och inomhus vid diskussioner, exempelvis kartan från 1683.³⁵ Det man framför allt verkar ha använt dem till i fält var att jämföra gränsmarkeringarna på kartorna med de gränsstenar man såg i skogen. Inomhus användes de i samband med utfrågningarna då allmogen vittnade om vad de visste om gränserna. I en del fall kunde vittnen inkallas för att bekräfta en specifik gränslinje som var utritad på en karta, men som andra hävdade inte stämde. Lantmäteridirektör

Johan Transchiöld använde en karta för att visa för utväradsnämnden vad kommissionen hade kommit fram till. De sätt man använde kartorna på visar att det fanns en stor allmän kunskap om att läsa kartor.

En intressant anklagelse framkom i samband med att gränstvisten mellan Kungsörs och Eskilstuna län på nytt skulle utredas, då hovfiskalen Gavelius, som alltså arbetade för änkedrottningens livgeding, hävdade att lantmätare Thurman skulle ha varit partisk och favoriserat Kungsörs län och därför på sin karta tydligt »med färger utmärkt och illuminerat« den linje som Kungsörs län hävdade, medan Eskilstuna läns hävdade gräns endast var svagt utprickad. Thurman var förutom lantmätare också anlita som expert på landskapsgränserna och i allmänningssaken. Han hade dessutom godkänts av såväl kungen som av landshövdingen så protesten godkändes inte.

Vad gäller gamla dokument var man noga med att påpeka att bönderna skulle ta med sig gamla brev till rannsakingarna. De flesta breven var från 1500- och 1600-talen, ett litet fåtal var äldre. Flera av 1500- och 1600-talsbreven kopierades och bilades utredningen. Av medeltida brev kopierades endast de brev som rörde Torpunga i Torpa socken. Platsen var särskilt central för utredningen om allmänningen mellan Södermanland och Västmanland.³⁶

Arbetstiden

Den kungliga kommissionens arbete inleddes vid midsommartid. Här framgick vid upprepade tillfällen att man skulle mötas följande dag vid soluppgången, alltså vid cirka 03.30 på morgonen. Arbetet både i fält och vid mötena verkar ha pågått så länge ljuset tillät. I slutet av kommissorialrättens protokoll framgår att man arbetat varje afton till klockan 22 eller 23. De enda avbrott under dagarna som noterades i protokollen var en måltid vid middagstid, kl 12 på dagen. Man arbetade även på söndagar och helgdagar efter gudstjänsten.

Övernattade gjorde man i Broby, i Arboga och möjligen i Öja prästgård, men inte i något fall finns några konkreta uppgifter om var man sov eller hur man inkvarterades. Förmodligen övernattade man även på Kungsör, där stora delar av kommissorialrättens diskussioner verkar ha hållits.

Var gick den medeltida gränsen?

Utifrån rannsakingen 1695 fick man fram gränsförändringar som skett tidigare under 1600-talet, men såväl mannaminne som bevarade dokument verkade sällan nå längre bak än så. Min granskning utifrån medeltida källor visar att gamla mäns vittnesmål inte alls behövde spegla sekelgamla förhållanden. Var den äldsta (medeltida) gränsen gick kom man aldrig fram till.

Uppgifterna i de medeltida dokumenten och i landskapshandlingarna, tillsammans med vittnesmål från utredningen 1695, visar tydligt att Arboga socken och Arboga stad, vid mitten av 1500-talet hade fått ett relativt stort område söder om Arbogaån, västerut från Arboga.³⁷ Detta visas av att både Älholmen och Grindberga redovisas i landskapshandlingarna under Arboga stad med start 1556 respektive 1553. Det är oklart varför de inte redovisades under Arboga socken, men av någon anledning räknades de då till stadens jurisdiktion, inte till socknen. Det är rimligt att också den medeltida landskapsgränsen i detta skede ändrades och gränsutredningen 1695 visar otvetydigt att gränsen mot Närke vid 1600-talets slut mer eller mindre sammanföll med bygränsen mellan Älholmen och Ökna.³⁸

På den östra sidan om den medeltida landskapsgränsen innehade Arbogas borgare sedan åtminstone 1460-talet jordbruksmark i Djupmyra. Djupmyra upptas i landskapshandlingarna över Arboga stad redan 1538. Arboga kungsgård som började byggas 1552 övertog, eller snarare konfiskerade, Djupmyra. Senast 1556 uppgavs fisken vid Mordön höra till Arboga kungsgård.³⁹ Det är möjligt att den förändrade landskapsgränsen åtminstone delvis kan knytas till expansionen av Arboga kungsgård. Uppgifterna från 1621 att vägen söderut från Arboga – då hela området tillhörde Arboga socken – var gräns mellan Västra Herrgården och Arboga kungsgård är mycket intressant. Rimligen gick denna gräns tillbaka på den medeltida landskapsgränsen.

Kommissorialrätten 1695 fastslog den landskapsgräns som skulle vara gällande mellan Närke och Västmanland. Orsaken till de olika uppfattningarna om de äldre gränserna mellan Närke och Västmanland menade man vara tidigare gränsdomar, utfärdade i de olika häraderna på 1620-talet. Dessa domar motsade delvis varandra och gjorde

gränsdragningarna oklara. Det är intressant att notera att det enda vittnet från allmogen, Olof Andersson i Hallarö, som berättade att Närke och Södermanland tidigare gränsat till varandra rakt söder om Arboga inte på något sätt kommenterades av kommissorialrätten. Vittnesmålet är veterligt det äldsta belägget på att gränsen mellan de två landskapen tidigare gick söderut från Arboga vid Gäddbäcken.⁴⁰ Detta vittnesmål styrks alltså av de medeltida beläggen, och vice versa, men också av Olof Unges vittnesmål att Västmanland i forna tider aldrig hade sträckt sig till Låcknässtenen i Hjälmaren. Även om det naturligtvis inte var aktuellt att återgå till den medeltida gränsdragningen hade det varit oerhört intressant om den hade kommenterats.

Det ytterligare utredningsarbete som efter kungens godkännande genomfördes i november 1695 resulterade i ett fastslagande av läns- och landskapsgränsen och allmänningsområdet mellan Västmanland och Södermanland. Här påtalades komplexiteten i att Torpa och Säterbo socknar hade överförts till Kungsörs län, men att vissa torp som upptagits då området hörde till Eskilstuna län ännu räknades dit och att gränsmarkeringar för torpen ofta saknades. Här framkom också en medvetenhet om att Åkerbo härad tidigare inte hade haft någon häradsallmanning i det här området. Även om det inte är uttalat att det berodde på att Åkerbo härad och Västmanland tidigare inte sträckt sig så långt söderut, var man förmodligen medveten om detta.

Flera lager av gränser och gränsförändringar fanns i området. De oklara gränserna under 1600-talet hade utan tvekan att göra med den förändrade landskapsgränsen på 1500-talet. Tidigare bygränser hade omvandlats till socken- och landskapsgränser och av gränsutredningen framgår att det var svårt att skilja gränsrösen på bynivå från gränsmarkeringar för landskap eller socknar.

Gränsutredningen som en del av Karl XI:s Sverige

Även om den stora gränsutredningen inte kom fram till hur den medeltida landskapsgränsen hade gått är gränsutredningens form med en rannsakningskommission och en särskild beslutande kommissorialrätt tydliga exempel på den nya centraliserade förvaltning som hade införts under Karl XI. I gränsutredningen har vi sett hur personer

med lokal kännedom, gärna gamla män ur allmogen, engagerades som vittnen, och hur nämnder och experter som lantmätare ingick i de tillsatta kungliga kommissionerna. Den lokala kunskapen hos allmogen var således viktig, men också att man verkligen var på plats i fält.

Idag slås man av den ambition och det omfattande arbete som lades ner på arbetet. Den oerhört detaljerade redovisningen av utredningsarbetet inkluderar också mängder av kulturhistoriskt intressanta detaljer om livet vid 1600-talets slut. Gränsutredningens koppling till reduktionen är tydlig i och med rannsakingen av i vilken utsträckning torp och gårdar olovligen hade upptagits på kronans allmänning och därigenom minskat kronans egendom. Tydlig är också komplexiteten i utredningen och hur kommissioralrätten genom ett noggrant arbete kunde visa att många äldre domar byggd på felaktigheter. Det sista är intressant också med tanke på hur källvärdet i sådana lokala gränsutredningar bör bedömas.

Artikeln visar tydligt att kartproduktionen under 1600-talet inte bara handlade om att visa var ägo gränser gick och hur marker användes vid tiden för kartans upprättande. Dessa kartor var också viktiga som verktyg vid senare utredningar, både i fält och vid diskussioner, och tydliggör lantmätarnas auktoritet vid slutet av 1600-talet. Bilden som framkommer är också att många personer, även bland allmogen, var vana kartläsare.

NOTER

1 Se Cristina Prytz artikel i denna bok.

2 Sörndal 1937, s. 35.

3 Asker 2004, s. 27.

4 Se Björn Askers artikel i denna bok.

5 Sörndal 1937, s. 49 ff.

6 ÄK 157, ÄK 158 och ÄK 160.

7 Fritz 1972: äldre länsindelningar utgick från geografiska förvaltningsområden, i allmänhet omkring ett kungligt slott, som antingen förvaltades av kronan

eller var förlänade till någon som en kunglig belöning eller förman; dessa förvaltningsområden kallades under medeltiden och 1500-talet för län (Fritz 1972, del 1 s. 70 f, Retsö 2009).

8 Asker 2004; Sörndal 1937, s. 35: gränserna sammanföll i Upplands, Södermanlands, Östergötlands, Västmanlands och Dalarnas län, medan landskapen Närke och Värmland bildade ett gemensamt län, och alla landskap i Norrland

utgjorde ett län. Västergötland och Småland delades båda i två län.

9 Asker 2004, s. 72 ff., 138 ff.; Sörndal 1937, s. 35–37.

10 Asker 2004, s. 140.

11 Jag har i mitt arbete med *Det medeltida Sverige* (DMS) (Björklund 2025) gått igenom det medeltida skriftliga källmaterialet för hela området.

12 Som ofta saknas dessvärre både referenser och källkritik; exempelvis Lohman 1737. Uppgifterna från Bergström (1892–1895) baseras delvis på skriftliga källor, men även på obekräftade uppgifter från Lohman.

13 ÄK 160.

14 SD 1031.

15 SDHK 20446, SDHK 20447.

16 SDHK 23562.

17 SDHK 25061.

18 SDHK 26282.

19 I det äldsta belägget för Älholm (1425) avsågs alltså enbart en kvarn och en holme.

20 SDHK 26432; Gillingstam 1987–1989, s. 426.

21 SDHK 28209.

22 VmH 1556:4. Landskapshandlingarna för Närke saknas helt före denna tid.

23 VmH 1569:5, VmH 1571:7B.

24 Näh 1555:3.

25 VmH 1569:5, VmH 1571:7B.

26 Se exempelvis sockenkartan över Arboga socken från 1688 (LSA T2-1:1).

27 Bergström 2, s. 69. En modern namnform av *Kambohaf skulle vara Kamphav eller Kamphavet, vilket finns belagt som namn på mindre vattensamlingar och småsjöar på flera platser i Sverige (ISOF).

28 Porsgården är identisk med Västra Herrgården.

29 Bergström 2, s. 69 not 2. Platsen för denna tall har inte återfunnits i kartmaterialet.

30 Bergström 2, s. 69.

31 ÄK 160 och en däri kopia av en tidigare gränsutredning, daterad 1690.

32 ÄK 157.

33 ÄK 158.

34 Markerat uppe i högra delen på kartan från 1662, se figur 5.

35 ÄK 158, 1683 års karta: LSA T59-7:1.

36 ÄK 160, SDHK 12550, SDHK 45445, SDHK 45446, SDHK 45447, SDHK 45444, SDHK 45448.

37 Utvidgningen av Västmanland söder om Arbogaån omfattade också en överflyttning av Säterbo och Torpa socknar till Åkerbo härad i Västmanland. Enligt Lagerstedt gjordes detta i början av 1600-talet; Lagerstedt (1973), s. 24.

38 Se kartan 1662, s. 154.

39 VmH 1552:7, VmH 1556:4.

40 Den äldsta uppgiften om detta fanns tidigare hos Lohman (1737) utan källhänvisning.

REFERENSER

Asker, Björn 2004. *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala: Stiftelsen för utgivande av arkivvetenskapliga studier.

Bergström, Gustaf 1892–1895. *Arboga krönika 1–2*, Örebro.

- Björklund, Annika 2025. *Det medeltida Sverige, Åkerbo härad, Arboga och Köping, Västmanland 9:1*, Stockholm: Riksarkivet.
- Fritz, Birgitta 1972. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Gillingstam, Hans 1987–1989. »Bengt Stensson (Natt och Dag)«, i Göran Nilzén red., *Svenskt biografiskt lexikon*, band 26 Munck af Rosenschöld–Nilsson, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8771>.
- ISOF, Ortnamnsregistret, Namnarkivet, Uppsala.
<https://ortnamnsregistret.isof.se/place-names>.
- Lagerstedt, Torsten 1973. *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952. Kameral redovisning, areell beteckning och gränsförändring*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA).
- Lohman, Jacob Benj. [1737] 2001. *Arboga kännning efter Jacob Benj. Lohmans original från 1737*, Götlunda hembygdsförening.
- Närkes handlingar (NäH), landskapshandlingar, Riksarkivet.
- Retsö, Dag 2009. *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Svenskt diplomatarium från och med år 1401 (SD), Stockholm 1903–1904.
- Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK), Riksarkivet.
<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>.
- Sörndal, Olof 1937. *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmänna maktställning*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Västmanlands handlingar (VmH), landskapshandlingar, Riksarkivet.
- Äldre kommittéer (ÄK), Riksarkivet:
- ÄK 157 *Kommission ang. landskillnaden mellan Kungsörs län i Västmanland å ena sidan samt Södermanland och Närke å den andra*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.
- ÄK 158 *Kommission för undersökning av allmänningar och skogar i Västmanland (särskilt Kungsörs län)*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.
- ÄK 160 *Kommissorialrätt ang. landskillnaden mellan Kungsörs län (i Västmanland) å ena sidan samt Södermanland och Närke å den andra*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.